

В. В. Колода

РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ МАТЕРІАЛИ РОЗКОПУ 6 НА ГОРОДИЩІ МОХНАЧ (за матеріалами охоронно-рятивних досліджень)

Городище в с. Мохнач Чугуївського р-ну Харківської обл. з кінця минулого століття практично щорічно досліджує Середньовічна експедиція Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. На початку (1999—2000 рр.) роботи мали значною мірою рятувальний характер, особливо це стосується розкопу 6. Виявлені в ньому матеріали раннього середньовіччя свідчать про співіснування наприкінці I — на початку II тис. н. е. на цій ділянці пам'ятки слов'ян-сіверян (роменська археологічна культура) та населення, яке було носіями культурно-технологічних традицій Хозарського каганату (салтівська культурно-історична спільність).

Ключові слова: *раннє середньовіччя, городище Мохнач, сіверяни, Хозарський каганат, роменська археологічна культура, салтівська культурно-історична спільність.*

Вступ. Городище Мохнач знаходиться в однійменному селі Слобожанської територіальної громади Чугуївського (до січня 2021 р. — Зміївського) р-ну. Пам'ятка займає південну частину високого трикутного в плані мису на правому березі Сіверського Дінця, який утворюється заплавою вказаної ріки та глибоким розлогим яром, по якому ще наприкінці XX ст. протікала річка Мохначка — невелика права притока Дінця (Колода 2017, с. 92, рис. 3). Пам'ятка має складну систему оборони, що поетапно створювалася протягом кількох історичних епох: від ранньої залізної доби до часів заселення Слобожанщини (Колода 2007). Вона включає в себе ґрунтові та кам'яно-ґрунтові вали й рови, а також ескарпи. Фортифікаційні споруди зведені по периметру городища, визначаючи його загальну площу у 12,6 га. Чотирма додатковими лініями захисту (вал—рів) вона розділена на 5 ділянок (дворищ), найбільшим з яких є

північне, найменшим — південне. Особливістю ліній захисту, які йдуть зі сходу на захід, є їх опора на природні яри, що з боку заплави Дінця або яру з Мохначкою, розрізають мис з городищем. З південного рогу на поселення із заплави Сіверського Дінця веде стародавня ґрунтова дорога, вздовж якої в салтівські часи (друга половина VIII — IX ст.) були зведені додаткові захисні вали для її охорони (рис. 1).

На теперішній час навколо городища визначено 21 селище, на 19 з яких виявлені салтівські артефакти (Колода 2017, с. 94-95; Саяний, Колода, Свистун 2020, с. 54—58, 61). Це свідчить, що наприкінці I тис. городище Мохнач було одним з найбільш розвинених соціально-економічних регіонів лісостепової зони Хозарського каганату, економічний потенціал котрого зберігався певною мірою і в роменський період існування пам'ятки.

Історія дослідження городища неодноразово висвітлена в літературі (напр.: Горбаненко, Колода 2013, с. 23—24; Колода 2018, с. 180—184; Колода, Горбаненко 2018, с. 20—21; Koloda, Gorbanenko 2020, р. 13) і не потребує додаткового викладення. За доречне вважаємо лише звернути увагу на той факт, що на початку 1970-х рр. шановні ювіляри — досвідчений науковець Михайло Петрович Кучера та молодий на той час дослідник Олег Васильович Сухобоков — разом відвідали та оглянули пам'ятку (Кучера, Сухобоков 1971, с. 4—6).

Розкоп 6 розташований в південній частині пам'ятки по східному зрізу стародавньої дороги, що веде на нього з півдня (з боку заплави правого берега Дінця). Його дослідження носили охоронний характер з причин постійного ерозійного руйнування культурного шару, який осипався донизу на вказану дорогу (рис. 2). До цього на означеному (другому з півдня) дворіщі роботи

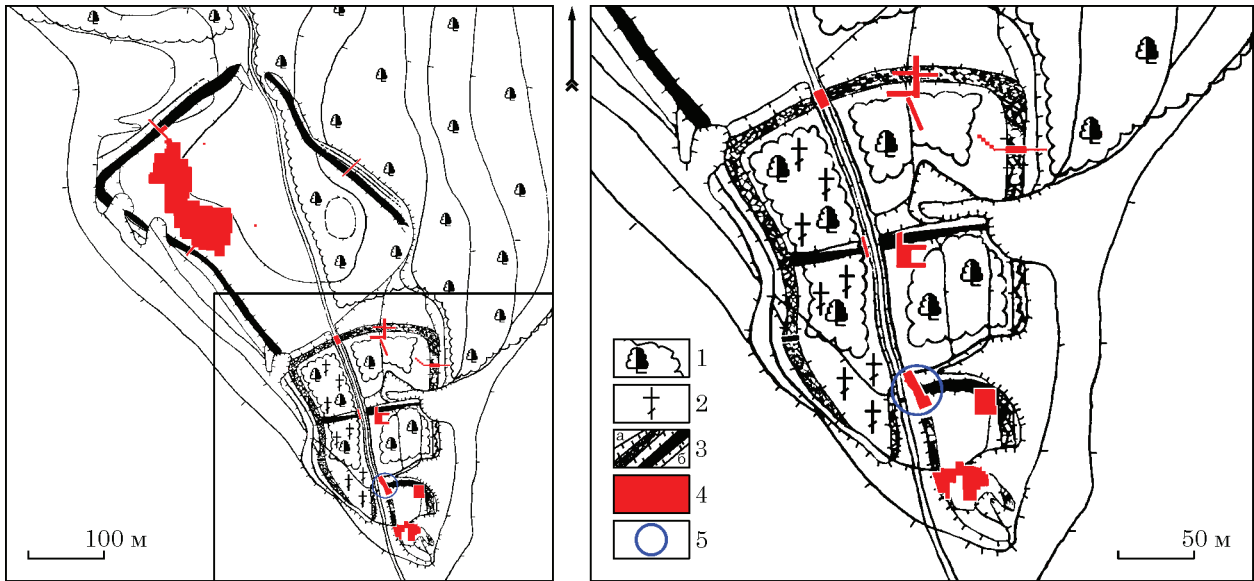

Рис. 1. План городища Мохнач: 1 — ліс і його межі; 2 — сучасний цвинтар; 3 — рови й вали з каменем (а) і земляні (б); 4 — розкопи; 5 — розкоп 6

Рис. 2. Роботи в розкопі 6 на городищі Мохнач: 1 — загальний вигляд робіт (вид з північного заходу); 2 — зачистка (вид з півдня)

Рис. 3. Розкоп 6 перед зйомкою профілю (вигляд із північного заходу)

проводили експедиції на чолі з Б. А. Шрамком — розкоп 3 (Шрамко 1953, с. 13—15, табл. VI: 2) та С. О. Плетневою — розкоп 4, який був продовженням розкопу 3 (Плетнева 1954, с. 11—22). Матеріали цих звітів будуть також залучені в даному дослідженні. Площа наших досліджень обмежувалася зі сходу обов'язковою охоронною зоною державних телекомунікацій. Протягом робіт 1999—2000 рр. розкопано 90 м² (Колода 1999, с. 12—17; 2000, с. 5—7).

Результати та їх обговорення. Стратиграфічна картина в основній частині розкопу 6 (рис. 3) виглядала таким чином. Верхні 0,15—0,20 м являли собою шар дерену. Під ним до глибини 1,2—1,25 м розташовувався ранньосередньовічний потужний культурний шар. Далі вниз простежено сушіщений передматерик потужністю $\approx 0,2$ м, під яким містився піщано-суглинковий материк. Подібна стратиграфічна картина на даному дворіщі простежена й нашими попередниками (Плетнева 1954, с. 12—15, 20). В північній частині розкопу під шаром дернини йшов мало потужний та перевідкладений у часи Другої світової війни культурний шар, в якому простежено рештки німецького окопу та піщана лінза. (рис. 3; 4).

Окрім рятувальних / охоронних цілей дослідження вказаної ділянки мало за мету вивчення решток захисної лінії, що передбачалася тут, виходячи з топографічної ситуації. Саме у північній частині розкопу 6 й були виявлені залишки оборонних споруд, створених за системою «рів—вал» (рис. 3; 4). Рештки неглибокого рову (1,7 м від денної поверхні) мали ширину 7 м. Такі розміри були визначені тим, що рів створювався як штучне поглиблення верхньої частини яру, що своїм устям виходив до заплави правого берега С. Дінця (рис. 1). Його заповнення являло собою практично чистий чернозем, але в його нижній частині був знайдений уламок залізного черешкового ножа з обіймою (рис. 5: 2), що є характерним саме для салтівських старожит-

ностей. В південній частині рову зафіксовано повнопрофільний німецький окоп, нижня межа якого була 0,1 м нижче дна рову. Внизу його знайдено бите каміння та невелика кількість іржавого сучасного залізяччя. За 3—5 м на південь від нього (по південному краю яру з ровом) простежується невисока (до 0,7 м) лінза чистої материкової глини, яка дугою розташовувалась в межах розкопу. Ми її пов'язуємо із рештками насипу валу. Будь-яких додаткових захисних конструкцій в її тілі або поверх неї не виявлено. Якись артефакти в ній або під нею — відсутні. Однак між описаною глиняною лінзою та ровом виявлена малопотужна (до 0,5 м) лінза з попелу та дрібних фракцій деревного вугілля, яка розташовувалась дугою, паралельно рештками валу. В зв'язку з тим, що в ній виявлені рештки гончарного посуду та кахлів нового часу, ми пов'язуємо цю вугільно-попілну лінзу з нівелюванням поверхні цієї ділянки у новий час.

Виявлений в розкопі культурний шар належав роменській археологічній культурі (літописні сіверяни). В центральній та південній частинах (починаючи від лінзи валу) він був значною мірою зруйнований похованнями нового часу (рис. 4). Тут нами виявлено 28 могильних ям або решток окремих дерев'яних трун, плюс окремі людські кістки, що належали сільському цвинтарю XVII/XVIII—XIX ст. (рис. 6). Аналогічна картина була зафіксована й нашими попередниками під час досліджень середини XX ст. на цьому ж дворіщі на відстані ≈ 100 м на схід від нашого розкопу (рис. 1) — (Плетнева 1954, с. 16—19). Подібна картина виявлена й в розкопі 5 на самому південному дворіщі поселення¹. Наявність цвинтарю нового часу значною мірою пошкодило стародавній культурний

1. Аналіз поховань нового часу з розкопів 5 та 6 (1999—2000 рр.) див.: Артем'єв, Колода 2002—2003.

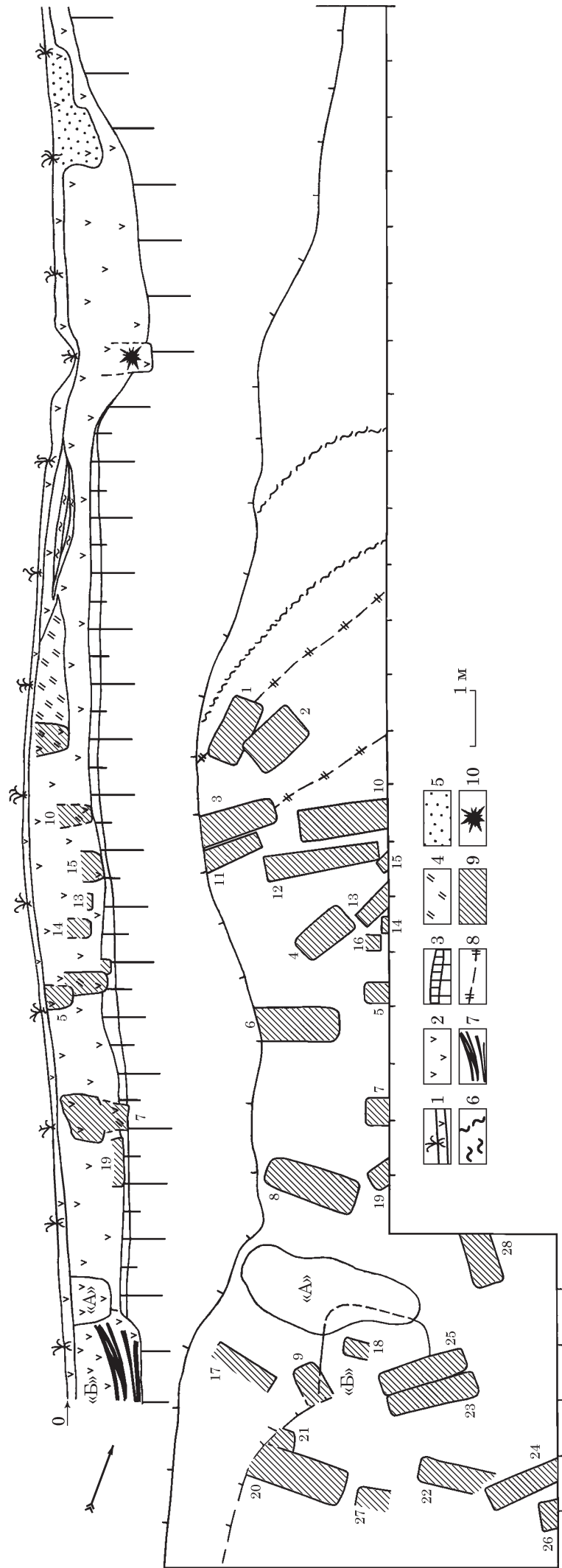

Рис. 4. Профіль і план розкопу 6. Умовні позначки: 1 — дернина; 2 — культурний шар; 3 — передматерик та материк; 4 — сира глина; 5 — пісок; 6 — вугільно-попільний шар та його межі; 7 — вугільно-попільні прошарки; 8 — межі лінзи валу; 9 — могили нового часу; 10 — окоп

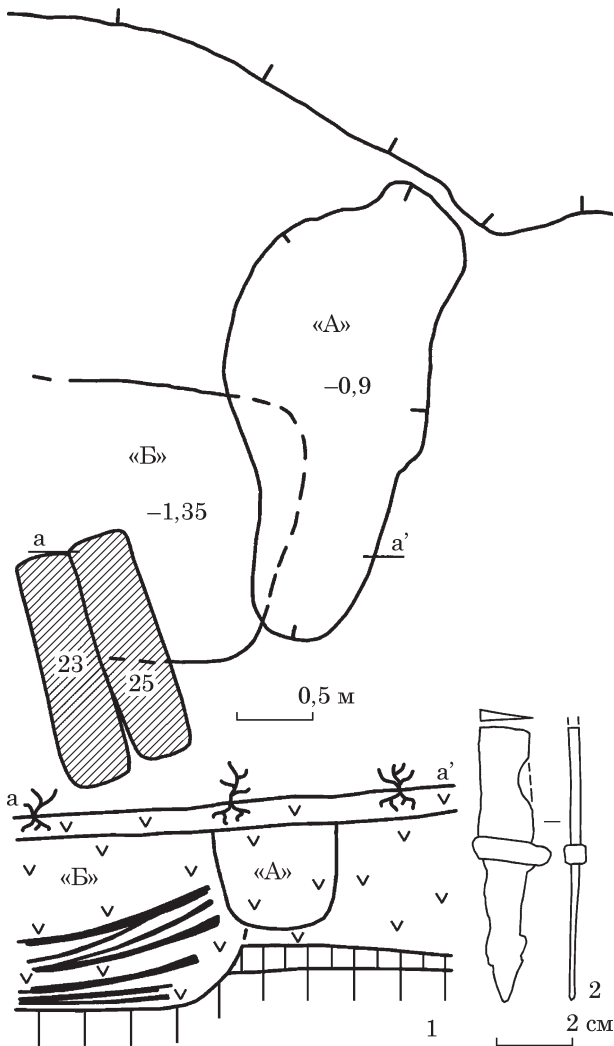

Рис. 5. Матеріали розкопу 6: 1 — план і профілі комплексів «А» та «Б»; 2 — ніж (залізо)

шар і негативно вплинула на збереженість ранньосередньовічних комплексів.

Незважаючи на вище згадані обставини, в розкопі 6 виявлено два ранньосередньовічні комплекси та чимало синхронного їм керамічного матеріалу (поодинокі уламки гончарного посуду нового часу та фрагмент глиняного чубука від люльки для паління синхронізуються із вище згаданими похованнями). Перейдемо до більш докладного аналізу матеріалу раннього середньовіччя.

Комплекс «А» являв собою в плані ґрунтову яму неправильної овальної форми з довгою віссю по лінії схід—захід, стінки якої звужувалися до вигнутого дна на глибині 0,9 м. Він виявлений під час зачистки на глибині 0,3 м темнішим, майже чорним кольором м'якого ґрунту на фоні більш щільного сірого чорнозему культурного шару. Розміри котловану комплексу по горизонталі становили 3,25 × 0,8—1,35 м (рис. 5: 1). Його заповнення складалося з супіщаного чорнозему, в якому були виявлені значна кількість кісток домашніх тварин, уламок точильного каменю, кілька уламків роменського шаматованого ліп-

ного посуду (рис. 7: 1—3) та два фрагменти від салтівських гончарних посудин (рис. 7: 4, 5). За формою та вмістом це була господарська (скоріш за все — смітцева) яма, котра за стратиграфією перерізала наступний комплекс.

Комплекс «Б», який був значно пошкоджений похованнями та впуцтеним в нього комплексом «А», передбачався по легкому чорноземному ґрунту із вугільно-попільним вмістом ще під час роботи на глибині 0,8—1,0 м. Остаточо виявлений під час зачистки на глибині 1,2 м плямою чорнозему із фрагментами ліпної роменської кераміки на фоні щільного жовтого супіщаного матеріалу. В плані це був квадратний / прямокутний котлован з сильно закругленими кутами, який стінами був орієнтований по сторонах світу. Його простежені верхні розміри становили 1,9 × 1,7 м, донизу вони звужувалися до 1,5 × 1,5 м. В його перетині, в чорноземному заповненні чітко визначалося кілька тонких вугільно-попільних прошарків товщиною 0,05—0,1 м (рис. 5: 1), в яких виявлені кістки домашніх тварин, перепечені товсті шматки глиняної обмазки, фрагменти роменського посуду (рис. 7: 6—10): деякі з них мали сліди значного температурного впливу та змінили свою форму. Окрім цього в чорноземному заповненні комплексу разом зі шматками роменської кераміки знайдено уламок товстостінної жаровні, та уламок гончарного кухонного горщика. Спираючись на наявні матеріали можна ствердно казати лише про належність вказаного комплексу до кола старожитності роменської культури. А от його призначення гіпотетичне. Невеликі розміри в плані, відсутність зафіксованого опалювального пристрою та елементів конструкції стін чітко даху схиляють нас до думки, що це рештки невеликої будівлі господарського призначення із шатровим дахом. Після припинення використання споруди за призначенням, її котлован використали як сміттєзвалище, що періодично (вугільно-попільні прошарки) заповнювалося побутовими відходами.

Б. А. Шрамко вважав, що на цьому ж дворичі він виявив рештки роменського житла (Шрамко 1953, с. 13), але будь-які креслення або фото комплексу у звіті не наведені. До того ж, за матеріалами робіт наступного року в цьому ж розкопі С. О. Плетньова висловила сумнів щодо висновків свого попередника і всі виявлені ним комплекси пов'язала з могилами нового часу, підкріпивши свої висновки кресленнями (Плетнева 1954, с. 13, 20).

У виявлених в комплексах та культурному шарі розкопу 6 (як, до речі, і в попередніх розкопах на цій ділянці пам'ятки) керамічні артефакти чітко розділяються на 2 хронологічні групи: раннього середньовіччя та нового часу (фрагменти посуду та уламки кахлів). На відміну від попередників ми не виявили уламків посуду ранньої залізної доби, які зрідка траплялися їм під час досліджень середини ХХ ст. (Плетнева 1954, с. 21). Знайдена нами і нашими

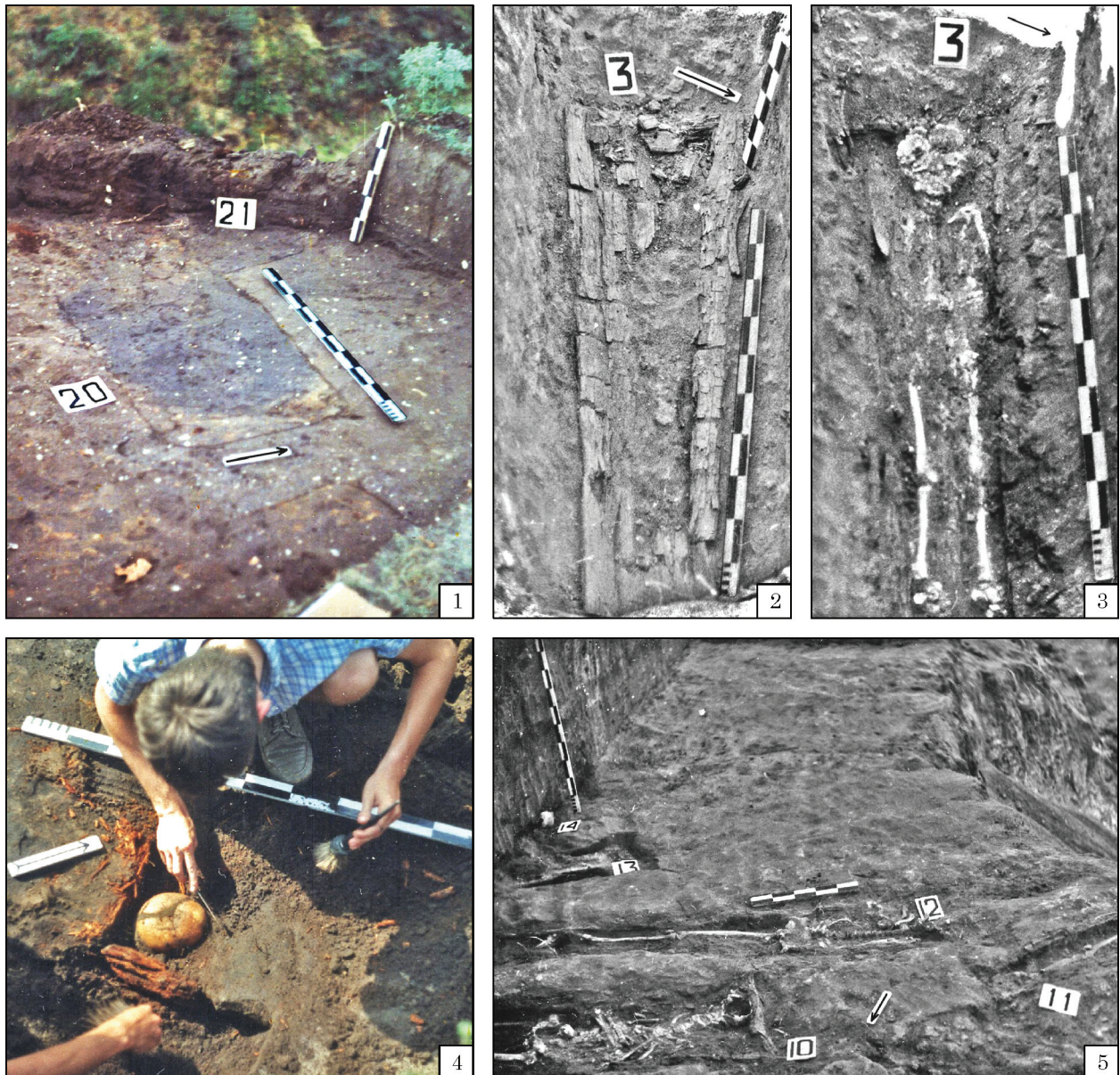

Рис. 6. Поховання нового часу в розкопі 6: 1 — плями поховань 20 і 21, вид із південного сходу; 2 — поховання 3, кришка труни; 3 — поховання 3 після розчистки кістяка; 4 — розчистка поховання 24; 5 — поховання 10—14 після розчистки, вид з північного заходу

попередниками кераміка раннього середньовіччя може бути умовно розподілена на 2 культурно-хронологічні групи: роменська та салтівська з усіма притаманними їм морфологічними та технологічними ознаками. (Шрамко 1953, с. 14; Плетнева 1954, с. 20, Колода 1999, с. 13; 2000, с. 6). Найбільш репрезентативна статистика досліджень 1954 р., яка враховує 314 фрагментів ранньосередньовічного посуду¹. Статистично вона представлена роменською — 129 фрагментів (42 %) та салтівська: серед якої за категоріями амфорна кераміка становить 54 фр. (17 %),

1. Під час розкопок 1999—2000 рр. враховано лише 30 уламків посуду раннього середньовіччя, а за результатами розкопок 1953 р. Б. А. Шрамка лише повідомлено про наявність такої кераміки. Тому вважаємо вибірку С. О. Плетнєвої репрезентативнішою.

кухонна — 71 фр. (22 %) та столова — 60 фр. (19 %), що в сумі дає 185 уламків (58 % — відповідно)² — (Плетнева 1954, с. 20).

Вище згадана умовність розподілу керамічних решток раннього середньовіччя потребує свого пояснення. Безумовно, що роменський посуд виготовляло місцеве населення. Вже давно не секрет для фахівців, що серед роменських старожитностей практично на кожній пам'ятці трапляються фрагменти середньовічних амфор, котрі свідчать про взаємну торгівлю між слов'янськими племенами Дніпровського Лівобережжя на населенням каганату. Значно рідше до імпорту, що потрапляв до слов'ян з Хозарії, зараховують парадний столовий посуд — здебільшого, кухлі, невеликі глеки

2. Приблизно таке саме співвідношення роменської та салтівської кераміки спостерігається і в розкопі 6.

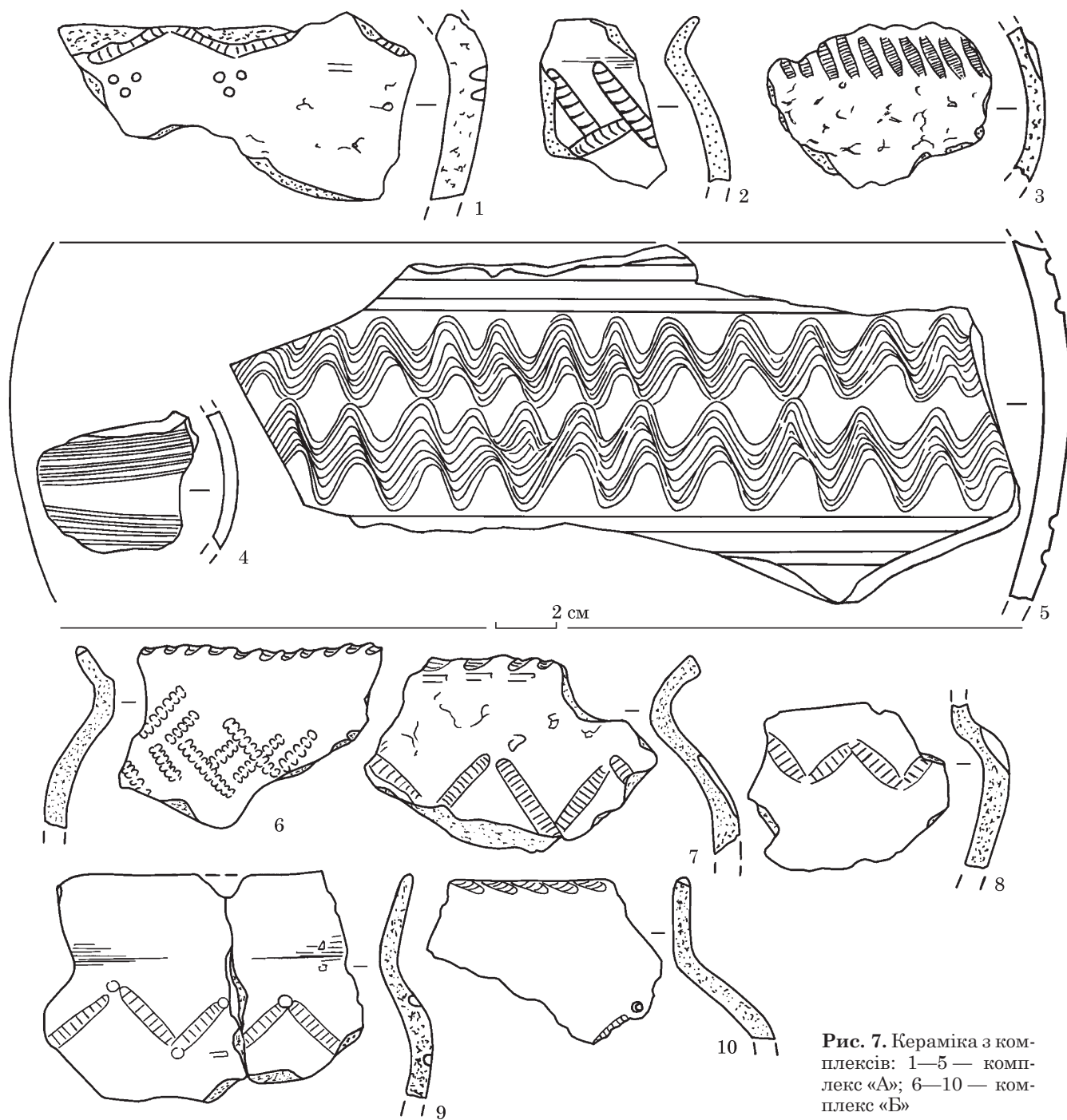

Рис. 7. Кераміка з комплексів: 1—5 — комплекс «А»; 6—10 — комплекс «Б»

з однією або двома ручками. Тому такі нетрадиційні категорії імпортного посуду практично не суперечать загальній інтерпретації сіверянській пам'ятці як суто слов'янській (в нашому випадку — сіверянській, роменській). Однак складно припустити, що великі тонкотілі парадні гончарні вироби, якими були великі парадні глеки (гідрії?; рис. 7: 5; 9: 3, 7), два з яких мають діаметр по 34 см, могли перевезти на далеку відстань. Тим більше не могли бути салтівським імпортом в роменське середовище звичайні кухонні горщики (рис. 7: 4; 8: 8; 9: 8, 9). На нашу думку, традиційний салтівський кухонний посуд (горщики) виготовлявся на потребу салтівського населення, рештки якого були інкорпоровані у прийшле сюди в середині

X ст. слов'янське населення. Аналогічну картину, підкріплену співіснуванням в одному житловому приміщенні двох (різноетнічних за походженням) опалювальних пристроїв ми бачимо і на самому південному дворіщі городища Мохнач (Колода 2007). Є певні підтвердження співіснування мешканців сіверян із залишками різноетнічного населення салтівської культурно-історичної спільності і на сусідньому з півночі дворіщі городища (Колода 2000, с. 7).

Розглянемо докладніше кераміку раннього середньовіччя з розкопу 6 та з попередніх розкопок на цьому ж дворіщі.

Роменська кераміка представлена, головним чином, фрагментами ліпного посуду, в тісті яко-

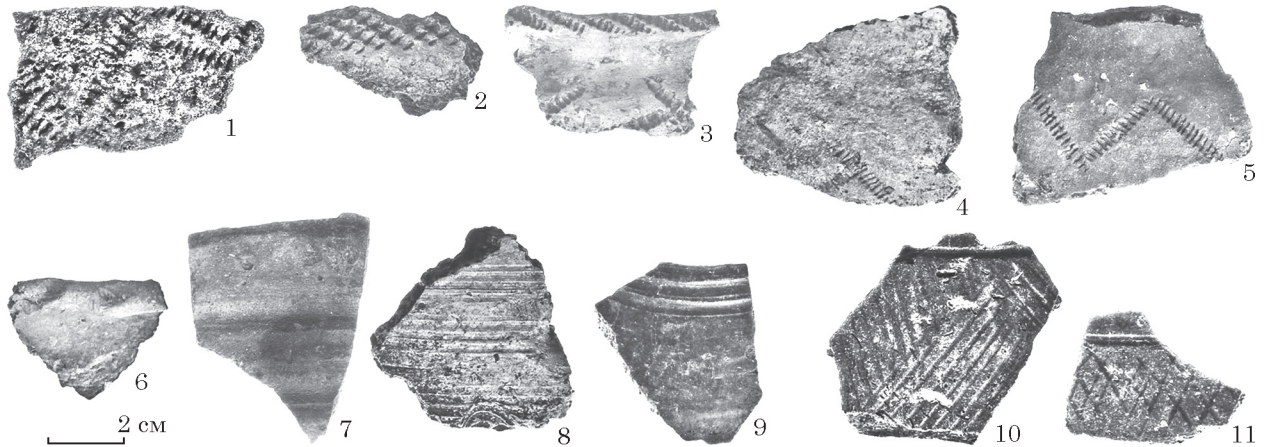

Рис. 8. Кераміка з розкопу 1953 р.: 1—6 — роменська культура; 7—11 — салтівська культура (за Шрамко 1953)

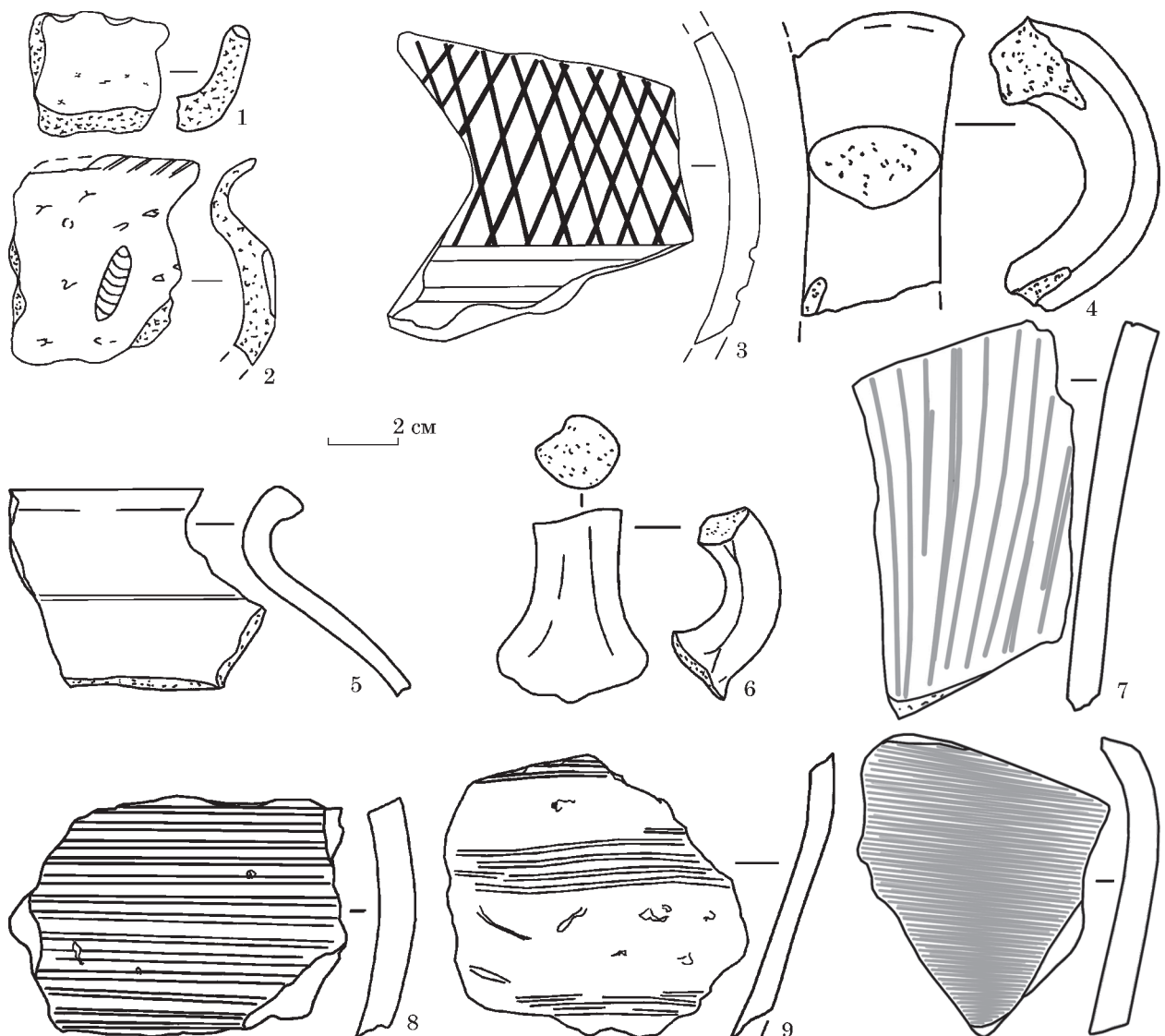

Рис. 9. Кераміка з культурного шару розкопу 6: 1, 2 — роменська культура; 3—10 — салтівська культура

го, окрім піску, широко використовувався дрібний та середній шамот (розмір фракції до 3 мм та до 6 мм відповідно). В своїй панівній більшості ці уламки належать кухонним горщикам, хоча є й поодинокі рештки сковорідок (рис. 9:

1). Орнаментация здійснювалася традиційно: по плечу/тулубу або вінцю посудини. Орнаментальні елементи теж традиційні для кола роменських старожитностей: відтиск кістяного (дерев'яного) зубчастого штампу (рис. 7: 1—3,

7—10; 8: 1, 2, 4, 5; 9: 2) або відтиск дерев'яної палички з намотаною мотузкою (рис. 7: 6; 8: 3); не наскрізні поглиблення торцем палички по тулубу (рис. 7: 1, 9) — по тулубу. Інколи спостерігається комбінація окремих елементів орнаменту в одному виробі. А по краю вінця: відбиток навкоси зубчастого штамп (рис. 7: 6, 7, 10; 8: 3) або палички (рис. 9: 1) чи-то відтиск пальцем по краю вінця (рис. 8: 6). Одного разу зафіксовано відтиск щепкою навкоси по краю вінця (рис. 9: 2). Вінця деяких горщиків взагалі не орнаментувалися (рис. 7: 9).

Салтівська кераміка представлена як в культурному шарі розкопу 6, рівно як і в розкопах наших попередників на цьому ж дворіщі, а також у комплексі «А». Зазвичай вона відрізняється високою якістю гончарного тіста. Дрібний шамот виявлений лише в окремих фрагментах кухонного посуду (рис. 9: 8, 9). Випал продукції — якісний: світлих тонів (бежево-теракозовий різних відтінків) — тарний та кухонний посуд; столовий посуд представлений у чорно-сірих відтінках. Тарний посуд представлений амфорними фрагментами (рис. 8: 7; 9: 4, 6), кухонний — рештками горщиків з традиційними горизонтально покресленими лініями (рис. 7: 4; 8: 8; 9: 8, 9). Столовий посуд (глеки, кухлі та гідрії) прикрашений (традиційно, лише по тулубу) значно багатше: канелюрами (рис. 7: 5; 8: 9—11), візерунком з лощених вертикальних (рис. 9: 7), косих (рис. 8: 11) чи-то схрещених (рис. 8: 11; 9: 3) ліній, або суцільно лощеною поверхнею (рис. 8: 9; 9: 10); зрідка використовувався орнамент у вигляді горизонтальних хвилястих ліній, що створювався багатозубим гребінцевим штампом (рис. 7: 5). Зазвичай, окремі елементи орнаменту столового посуду поєднувалися в одному виробі (рис. 7: 5; 8: 10, 11; 9: 3).

Висновки. Проведені рягівні роботи на другому з півдня дворіщі городища Мохнач, з урахуванням попередніх досліджень на цьому ж дворіщі, дозволяють зробити певні висновки.

Досліджений культурний шар раннього середньовіччя належав населенню роменської культури середини X — початку XI ст., що підтверджено й подальшими дослідженнями городища (Колода 2007). В ньому виявлені залишки захисних споруд, рештки двох господарських комплексів та численні артефакти вказаного історико-археологічного періоду. Значна частина розкопу пошкоджена цвинтарем XVII/XVIII—XIX ст., що певним чином ускладнювало дослідження.

Досліджені фортифікації є рештками ґрунтового валу та широкого й неглибокого рову перед ним, який був пошкоджений окопом Другої світової війни. Один з господарських комплексів («А») — був рештками сміттевої ями, другий («Б») — рештками невеликої господарської будівлі, яка згодом була перетворена на яму для зсипання побутових відходів.

Виявлені в комплексах та культурному шарі артефакти являють собою в переважній більшості уламки керамічного посуду. Роменська

кераміка представлена, головним чином, фрагментами ліпного посуду, в тісті якого, окрім піску, широко використовувався дрібний та середній шамот. Ці уламки належать здебільшого кухонним горщикам, хоча є й поодинокі рештки сковорідок та уламки жаровні. Орнаментування — традиційна. По плечу / тулубу здійснювався відтиск зубчастого штамп або дерев'яної палички з намотаною мотузкою чи-то не наскрізні поглиблення торцем палички. Край вінця прикрашався аналогічними відтисками зубчастого штамп, щепкою (навкоси) або пальцем. Салтівська кераміка відрізняється високою якістю гончарного тіста та добротним випалом. Тарний посуд представлений амфорними фрагментами, кухонний — рештками горщиків з традиційними горизонтально покресленими лініями. Столовий посуд (рештки глеків, кухлів і гідрій) прикрашений значно багатше: канелюрами та різноманітним лощеним орнаментом.

Отримані матеріали свідчать про співіснування в кінці I тис. н. е. на цій ділянці пам'ятки слов'ян-сіверян (роменська археологічна культура) та населення, яке було носіями культурно-технологічних традицій Хозарського каганату (салтівська культурно-історична спільність). Це ж підтверджується і аналізом знахідок наших попередників та роботами на трьох південних (слов'янських) дворіщах пам'ятки.

ЛІТЕРАТУРА

Артем'єв, А. В., Колода, В. В. 2002—2003. Некрополь с. Мохнач та фізичний стан населення Слобожанщини у XVII—XIX ст. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2/2002—1/2003, с. 168-177.

Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2013. *Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі*. Київ: ІА НАН України.

Колода, В. В. 1999. *Отчёт об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г. С. Сковороды в с. Мохнач на Харьковщине*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1999/99.

Колода, В. В. 2000. *Отчёт об археологических исследованиях Средневековой археологической экспедиции ХГПУ им. Г. С. Сковороды в с. Мохнач*. НА ІА НАН України, ф. 64, 2000/95.

Колода, В. В. 2007. Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динаміка заселення його округи. *Археологія*, 2, с. 9-15.

Колода, В. 2016. Жилища летописных северян на городище Мохнач как пример контактов восточных славян и населения Хазарского каганата. В: Борисов, Д. (ред.). *Проф. д-р Борис Д. Борисов — ученици и приятели*. Велико Търново университет «Св. св. Кирилл и Методий» и българската археология, 2. Велико Търново: Ивис, с. 481-495.

Колода, В. В. 2017. Ступінь та динаміка заселення округи городища Мохнач на різних етапах його існування. *Наукові студії*, 10: Освоєння простору: житло, поселення регіон, с. 91-106.

Колода, В. В. 2018. Роль наукових, навчальних та музейних установ у археологічному вивченні с. Мохнач та його округи. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*, серія «Історія», 54, с. 178-188.

V. V. Koloda

EARLY MEDIEVAL MATERIAL FROM THE SITE 6 ON MOKHNACH HILLFORT (based on the rescue investigations)

The Early Medieval material that occurred during the rescue excavation on the site 6 on Mokhnach hillfort is analyzed in the paper. The site is located in the eponymous village of Slobidska gromada in Chuhuiv region; it occupies one of the capes on Siverskij Donets right bank (fig. 1). The cultural layer of the Early Middle Age (fig. 2) left by the population of the Romny culture in the mid-10th — early 11th centuries was researched (fig. 3). The remains of the defensive structures, remnants of two household complexes and numerous artifacts of the mentioned historical and archaeological period have been discovered there (fig. 4). A significant part of the site is damaged by the cemetery of the 17th—19th centuries (fig. 6) which in a certain way complicated the excavation.

The fortifications under research were the remains of a ground rampart and a wide but shallow moat in front of it that was damaged by a trench in World War 2. One of the household complexes («А») was the remains of a trash pit, while another one («Б») was the remains of a small household building that turned into a pit for domestic waste over time (fig. 5).

The discovered artifacts are mainly the fragments of pottery (fig. 7; 8). The Romny culture ceramics are presented by the fragments of handmade vessels; beside sand, small and average fireclay pieces were widely used in its composition. These are the fragments of cooking pots. However, there are also separate remnants of frying pans and remains of the furnace. The ornamentation is traditional: a serrated stamp or a wooden stick with a wrapped rope was made on the shoulder of a vessel. Also, it could be non cross-cutting deepenings made by an end face of a stick. The top edge was decorated by similar prints of serrated stamp, inclined lines or by a finger. The Saltiv culture ceramics differ in top quality of pottery clay and great firing. Tare cookware is presented by amphorae fragments, kitchenware — by pieces of pots with traditional horizontally drawn lines. Tableware (remnants of jugs, mugs and hydrias) is more extensively decorated with flutes and various polished ornaments.

Obtained materials indicate the coexistence of the Slavs-Siverians sites (the Romny archaeological culture) and the ones of the population represented cultural and technological traditions of the Khazar Khaganate (the Saltiv cultural and historical community). This is confirmed by the analysis of the findings of our predecessors (fig. 9).

Keywords: Early Medieval, Mokhnach hillfort, Siverians, Khazar Khaganate, Romny archaeological culture, Saltiv cultural-historical community.

Одержано 27.04.2022

КОЛОДА Володимир Васильович, кандидат історичних наук, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Харків, Україна.
KOLODA Volodymyr V., Ph. D., Associate Professor, Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine.
 ORCID: 0000-0002-8614-2039,
 e-mail: koloda.v@gmail.com.

Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика.

Кучера, М. П., Сухобоков, О. В. *Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону Інституту археології АН УРСР за 1971 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1971/17а.

Плетнева, С. А. 1954. *Отчёт о работе Северо-Донецкого отряда Таманской экспедиции ИИМК АН СССР летом 1954 года*. Архив ИА РАН, р. 1, 1025.

Саяний, М. І., Колода, В. В., Свистун, Г. Є. 2020. Поселення «Мохнач Х» в околицях городища Мохнач. *Харьковский историко-археологический сборник*, 25, с. 51-62.

Шрамко, Б. А. 1953. *Отчёт об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1953/19.

Koloda, V., Gorbanenko, S. 2020. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria*. East Central and East-ern Europe in the Middle Ages, 450—1450, 66. Leiden; Boston: Brill.

REFERENCES

Artem'iev, A. V., Koloda, V. V. 2002—2003. Nekropol s. Mokhnach ta fizychnyi stan naselennia Slobozhanshchyny u XVII—XIX st. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 2/2002—1/2003, s. 168-177.

Horbanenko, S. A., Koloda, V. V. 2013. *Sil'ske hospodarstvo na slov'iano-khozarskomu porubizhzhii*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Koloda, V. V. 1999. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh Srednevekovoi arkheologicheskoi ekspeditsii KhGPU im. G. S. Skovorody v s. Mokhnach na Kharkovshchine*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1999/99.

Koloda, V. V. 2000. *Otchet ob arkheologicheskikh issledovaniakh Srednevekovoi arkheologicheskoi ekspeditsii KhGPU im. G. S. Skovorody v s. Mokhnach*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2000/95.

Koloda, V. V. 2007. Stvorennia oboronnykh sporud Mokhnachansko horodyshcha ta dynamka zaselennia yoho okruhy. *Arkheolohiia*, 2, s. 9-15.

Koloda, V. 2016. Zhylyshcha letopysnykh severian na horodyshche Mokhnach kak primer kontaktov vostochnykh slavian u naselennia Khazarskoho kahanata. In: Borisov, D. (ed.). *Prof. d-r Boris D. Borisov — uchenitsi i priyateli. Veliko Tarnovo universitet «Sv. sv. Kirill i Metodii» i balgarskata arheologia*. 2. Veliko Tarnovo: Ivis, s. 481-495.

Koloda, V. V. 2017. Stupin ta dynamika zaselennia okruhy horodyshcha Mokhnach na riznykh etapakh yoho isnuvannia. *Naukovi studii*, 10: Osvoennia prostoru: zhytlo, poselennia rehion, s. 91-106.

Koloda, V. V. 2018. Rol naukovykh, navchalnykh ta muzeynykh ustanov u arkheolohichnomu vyvchenni s. Mokhnach ta yoho okruhy. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina*, serii «Istoriia», 54, s. 178-188.

Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2018. *Sil'ske hospodarstvo naselennia Khozarskoho kahanatu v lisostepovii zoni*. Kyiv: Akadempriodyka.

Kuchera, M. P., Sukhobokov, O. V. *Zvit pro robotu Livoberezhnoho rozvidzahinu Instytutu arkheolohii AN URSR za 1971 r.* NA ІА НАН України, ф. 64, 1971/17а.

Pletneva, S. A. 1954. *Otchet o rabote Severo-Donetskogo otriada Tamanskoi ekspeditsii IIMK AN SSSR letom 1954 goda*. Arkhiv IA RAN, r. 1, 1025.

Saianyi, M. I., Koloda, V. V., Svystun, H. Ye. 2020. Poselennia «Mokhnach X» v okolytsiakh horodyshcha Mokhnach. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik*, 25, s. 51-62.

Shramko, B. A. 1953. *Otchet ob arkheologicheskikh razvedkakh i raskopkakh Kharkovskogo gosudarstvennogo universiteta v 1953 g.* NA ІА НАН України, ф. 64, 1953/19.

Koloda, V., Gorbanenko, S. 2020. *Agriculture in the Forest-Steppe Region of Khazaria*. East Central and East-ern Europe in the Middle Ages, 450—1450, 66. Leiden; Boston: Brill.